

800 тис. осіб – з 3,6 млн у 1953 р. до 2,8 млн у 1956 р. [14, с. 173]. Адміністрація Д. Ейзенхауера приділяла відносно незначну увагу практичним проблемам конверсії. Хоча ветеранам війни в Кореї й було гарантовано збереження за ними їхніх колишніх робочих місць, вони мали переваги в одержанні пільг та цивільних робочих місць, але жодної нової масштабної програми не було розроблено. Працівники військової промисловості, які втратили роботу після завершення контрактів, змушені були існувати на соціальну допомогу з безробіття й покладатися на службу зайнятості. Для розв'язання проблем у галузях промисловості, пов'язаних із завершенням військових контрактів, жодних спеціальних конверсійних програм не було створено.

Американський дослідник у сфері конверсії С. Мелман звертає увагу на значні скорочення воєнних витрат у США, які відбулись на початку 50-х рр., у контексті стану на ринку праці й особливостей зовнішньої політики США. Військові витрати скоротились, що супроводжувалось ліквідацією запасів товарів військового призначення. Асигнування на військові витрати були скорочені менш ніж наполовину, головним чином завдяки збільшенню споживання і внутрішнім інвестиціям. В умовах подальшого скорочення військових витрат, безробіття, яке зросло в 1954 р. до 5,6 % робочої сили в США, у 1955 р. скоротилася до 4,4 % [13, с. 351].

Здійснення конверсії після війни в Кореї зводилась в основному до гарантій, що надавались ветеранам після їх повернення до мирного життя. Ані нової програми, ані комплексу дій з питань конверсії адміністрацією Д. Ейзенхауера не було прийнято. Це було викликано погрозами і прогнозами нових регіональних воєн в умовах війни холодної.

31 січня 1973 р. на прес-конференції у Вашингтоні Р. Ніксон оголосив про закінчення в'єтнамської війни, в якій Америка втратила більш ніж 50 тис. осіб і яка завдала серйозних втрат внутрішній та зовнішній політиці США. Тільки після цього в США було проведено традиційну (вимушену) повоєнну конверсію. На відміну від Другої світової війни та війни в Кореї, війна у В'єтнамі завершилася не раптово. Піком воєнної активності був 1968 р., а повоєнним можна вважати 1973 р. По завершенні війни загальні витрати Міністерства оборони США скоротилися приблизно на 20 % у 1973 р. [14, с. 176]. За даними Міністерства оборони, зайнятість у суміжних з оборонними галузях знизилася з 3,2 до 2,0 млн осіб. У цілому за період перебудови (1968–1972) у цих галузях було ліквідовано 3,0 млн робочих місць [14, с. 176]. На відміну від Другої світової війни і війни в Кореї, військова присутність США у В'єтнамі скорочувалась поетапно, що і зумовило логіку конверсії.

Загалом період з 50-х – до середини 80-х рр. XX ст. можна охарактеризувати як "аналітичний етап конверсії". У цей час у більшості країн світу, фактично крім СРСР та США, майже не здійснювалося практичних дій з проведення конверсії. Однак на цьому етапі відбуваються численні спроби розробки моделей, програм і проектів законів з проблем конверсії в багатьох країнах світу, зокрема, в США, Швеції, Італії, ФРН, Великій Британії, Франції.

У другій половині 70-х рр. XX ст. процес конверсії починають сприймати не як просте переміщення ресурсів з військового в цивільний сектор, а як складний динамічний процес – демократичну структурну перебудову економіки.

Таким чином, ми бачимо, що в країнах з демократичними політичними системами відбувалась синхронна конверсія після завершення Першої та Другої світових війн, вимушена конверсія в деяких країнах Заходу, яка була пов'язана з економічними, політичними чи воєнними мотивами. Характерно, що США, які претендують на особливу роль у світових справах, також обмежують конверсійні плани і проекти з причини особливостей зовнішньополітичних стратегій. Доктрини стримування і визволення, глобальної відсічі і демократизації потребують потужної армії, а отже і не менш сильного ВПК, що є об'єктивним гальмом на шляху конверсії.

1. Всемирная история. Т.1-13. М., 1983. – Т. IX. 2. Всеобщая история. Высшее образование / Новиков С.В., Манькин А.С. и др. – М., 2003.
3. Галкина И.В. Реконверсия и экономическая политика (Канадский опыт. 1945-1956 гг.) // Американский ежегодник. – М., 1994. 4. З Четвертого универсалу Української Центральної Ради / Історія України: Документи. Матеріали. – К., 2002. 5. История США. Т. 3. 1918-1945. – М., 1985. 6. Кублин И.М. Организационно-экономические проблемы диверсификации производства: Автореф. дис. ... канд. экон. наук / Саратов. гос. экон. акад. – Саратов, 1998. 7. Сивачев Н.В. Рабочая политика правительства США в годы второй мировой войны. – М., 1974. 8. Шаскольский А.И. Ни мертвым, ни красным: становление ядерной стратегии США и новое мышление // Американский ежегодник. – М., 1993. – С. 21–35. 9. Economic effect of disarmament. Economic Intelligent Unit. – Toronto, 1963. – P. 119–120. 10. From war to peace, a challenge. – Wachington, 1945. – P. 11. 11. Hantington S. Democracy's Third Wave // Journal of Democracy. – 1991. Spring 12. <http://www.presidency.ucsb.edu/site/docs/>; Roosevelt F. 1943-1945. 13. Melman S. Disarmament. Its Politics and Economics. – Boston, 1962. 14. Mosley H.G. The Arms; Economic and Social Consequences. – Lexington, Toronto, 1985. – P. 168–176. 15. Post-war economic policy and planning. Eleventh report of the House special committee on post-war economic policy and planning, pursuant to H. Res. 60, a resolution authorizing the continuation of the Special committee on post-war economic policy and planning. Final report, reconversion experience and current economic problems Washington, U. S. Govt. print. off., 1946. 16. Reconversion of industry, cooperation in transition from war to peace. Agreement between the United States of America and Canada, continuing the principles of the Hyde Park declaration of April 20, 1941, effected by exchange of notes signed at Ottawa May 7 and 15, 1945, entered into force May 15, 1945. [Washington, U. S. Govt. Print. Off., 1948]. 17. Reconversion, modernization and expansion, progress and programs in selected Canadian manufacturing industries, 1945-1947; an analysis of reports provided by 643 major plants formerly engaged in war production. [Prepared by D.M. McDonald and L.S. Albright] Dept. of Reconstruction and Supply, Economic Research Branch. – Ottawa, 1946. 18. Truman H. Special Message to the Congress Transmitting Reorganization Plan 1 of 1946 – May 16, 1946 – <http://www.presidency.ucsb.edu/site/docs/>.

Надійшла до редколегії 23.11.05

М. Капітоненко, канд. політ. наук

СИЛОВИЙ ФАКТОР У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ: ПАРАДИГМИ, ТЕОРІЇ, КОНЦЕПЦІЇ

Розглянуто основні підходи в дослідженнях силового фактора в сучасній теорії міжнародних відносин. Критично проаналізовано роботи класиків "силового мислення", позначено важливі методологічні проблеми. На основі аналізу сформульовані головні елементи поняття "сили" в міжнародних відносинах та визначено їхні прояви.

The article is devoted to studying of the main approaches in research of power factor in contemporary theory of international relations. Works of well-known authors in the mainstream of "power reasoning" were critically assessed and some important methodological problems were identified. On this basis main elements of power concept in international relations were formulated and their indicators recognized.

Цілком імовірно, що донаукове використання терміну "сила" залишало за його прихильниками свободу вибору розуміння. Також імовірно, що вони не занадто

переймались пошуком строгого однозначного визначення того, що цілком природно вважали пояснювачем широкого кола процесів, що відбувалися в політичному

житті світу. Сильна держава А була гегемоном у регіоні В, війна між державами С й Д завершилася перемогою сильнішої з них, як і всі інші війни, – такого роду пояснення й описи були зрозумілими й не викликали додаткових питань аж допоки інтуїтивне визначення сили не зустріло низку труднощів при спробі адаптувати його до наукових потреб. Ми розглядатимемо метаморфози визначення сили поступово, разом із проблемами, що кожна з них вирішувала і створювала. Згодом стане помітно, що цей процес є незавершеним, а основні його фази пов'язані з боротьбою парадигм та етапами розвитку методології теорії міжнародних відносин.

Перші спроби більш-менш точно визначити поняття сили було здійснено в рамках більш широкого завдання по дослідженню причин війн. Інтуїція підказувала, що війни й сила безпосереднім чином пов'язані, і щоб виявити цей зв'язок, ученими було здійснено низку систематичних досліджень війни, серед яких одними з перших стали роботи Л. Річардсона "Статистика смертельних конфліктів" та К. Райта "Дослідження війни". Л. Річардсоном було статистично оброблено значну кількість міжнародних конфліктів і виокремлено близько 60 факторів, що сприяють виникненню міждержавної ворожнечі [14]. З цих факторів лише два, а саме відчуття власної переваги та підсилена підготовка до війни – були наближеними до поняття сили, що, звичайно, є дивовижно малою кількістю. Обидва фактори викликають теоретичні запитання скоріше тому, що Л. Річардсон робив статистичний аналіз історії, не вдаючись до деталей концептуального характеру. Перший з них пов'язаний із проблемою неправильного сприйняття в світовій політиці, коли неможливо, розглядаючи двосторонній конфлікт, визначити, яка із сторін переоцінила власні можливості, особливо за умов приблизної рівноваги сил. Другий фактор зачіпає відому "дилему безпеки", сформульовану вже після публікації першого видання книги Л. Річардсона. Її суть зводиться до того, що оскільки держави не знають мотивів, що стоять за нарощенням силових потенціалів опонентів (а такими мотивами можуть бути як агресивні, так і захисні цілі), то вони відповідають аналогічним нарощенням, що призводить до невизначених наслідків – наприклад, до війни або стабілізації за допомогою гонки озброєнь. Використання Л. Річардсоном поняття сили, таким чином, залишається концептуально невизначеним та несистематичним.

Зовсім інший підхід можна помітити в роботі К. Райта, який, проаналізувавши величезну кількість випадків міжнародних конфліктів та прокоментувавши майже кожен можливий фактор, прийшов до загального висновку про те, що концепція балансу сил є найбільш адекватною для пояснення війн в Європі, що відбувалися з початку XVII ст. [21, с. 756]. Аналіз К. Райта, однак, спирався, скоріше, на історичні визначення "великих держав", ніж на теоретичні концепції сили й поняття та структури силових потенціалів. У його роботі помітне визнання тієї ролі, що її відіграє сила, але цьому визнанню бракує науковості і, в першу чергу, – базового визначення сили.

Таке базове визначення одним із перших сформулював американський дослідник Р. Даль: "Сила – це здатність одного з акторів примусити іншого актора зробити те, що за інших умов останній не зробив би" [4, с. 203]. Визначення Р. Далья стало основою для розуміння сили як фактора поведінки, певного роду відповіддю на кризу традиційного, атрибутивного підходу.

Існують два базові шляхи розуміння сили: 1) як атрибуту, певних характеристик або якостей її носіїв; та 2) як здатності такі якості й характеристики використовувати, наприклад, з метою змінювати поведінку інших.

Третій підхід являє собою різноманітні спроби поєднання двох попередніх. Різниця між підходами очевидна: перший звертає увагу на матеріальність сили, так би мовити, на "фізичні" її атрибути. Він наближений до інтуїтивного розуміння сили як сукупності якихось вмінь, навичок та деяких фізичних показників. Сила людини в цьому випадку визначатиметься його фізіологічними даними, сила ж держави – її ресурсами. Другий підхід, визнаючи важливість фізичних можливостей і наявності ресурсів, тим не менш ключовою роллю наділяє їхнє використання. Про його результати (отже й про силу тих, хто їх використовує) можна дізнатися, спостерігаючи за наслідками, з яких найважливішим є змінене поведінка інших. Саме розуміння цієї обставини лягло в основу визначення Р. Далья.

Між двома підходами існують принципові розбіжності: множина акторів, "сильних" матеріально і ресурсно, та акторів, "сильних" своєю здатністю до впливу на поведінку інших, не збігатимуться, хоча й можуть час від часу суттєвим чином збігатись. Ці відмінності неможливо віднести на рахунок якихось неврахованих груп ресурсів – в їх основі лежить концептуальна та методологічна розбіжність, а не просто неточність у розрахунках.

Розбіжність ця стосується того, наскільки світова політика є "війною всіх проти всіх", щодо якої справедливими є погляди Т. Гоббса; а також наскільки в ній (у світовій політиці) присутні й розвинені форми відносин, відмінні від "просто" насильства. Протягом тривалого часу вважалося, що якщо погляд Т. Гоббса й може викликати критику, то лише з другорядних питань; справедливості же анархічності світу міжнародних відносин й егоїстичності держав, що в ньому існують, є беззаперечною. У такому світі силу можна визначити майже тотожно до здатності задіювати насильство, що є функцією матеріальних ресурсів. Володіння останніми, бажано – володіння виключне й повне, надає державі можливості реалізувати власні цілі лише тому, що єдиною перепоною такої реалізації можуть бути тільки аналогічні ресурси інших, а отже, із набуттям контролю над ними ця гра з нульовою сумою легко виграється.

Серед численних теоретиків, що намагалися вхопити суть сили саме як контролю над ресурсами, можна згадати кількох найбільш впливових. Окрім згаданого вже Г. Моргентау, який вважав "елементами" сили особливості географії, природні ресурси, промислові можливості, рівень військової підготовки, населення, національний дух, якість дипломатії, якість загального керівництва [12] – досить-таки різноманітний коктейль; варто згадати А. Органського, К. Кнорра, Б. Рассета та Д. Зінгера. У роботах А. Органського перелічено основні фактори сили держави (атрибути) – кількість населення, ефективність її уряду та рівень економічного розвитку, причому автором виведено узагальнювальний показник – національний дохід, як найкращий сумарний індикатор [13, с. 436]. Відомий американський політекономіст К. Кнорр, звертаючи увагу на довгострокові показники могутності, вважає економічний розвиток найбільш адекватним відображенням сили держави, а найкращим відображенням економічного розвитку – також національний дохід [11]. Б. Рассет, інший американський дослідник, розглянувши низку параметрів, дійшов висновку, що найкращим індикатором є рівень споживання державою палива та електроенергії [15]. Найбільш системного вигляду спроби такого роду набули, на наш погляд, у рамках проекту *Correlates of War*, здійсненого групою вчених під керівництвом Д. Зінгера. Проаналізувавши міжнародні конфлікти в період між 1816 та 1965 р., вони визначили групу атрибутів сили держави, яка включає демографічні можливості (за-

гальна кількість населення та рівень урбанізації), промислові можливості (виробництво заліза до та сталі після 1895; та споживання енергії після 1885) та військові можливості (загальні військові видатки та кількість військово-службовців, виключаючи резерви) [17; 18].

Поєднує всі ці підходи, так само як і численні інші, те, що за основу ними взято матеріальне розуміння сили. Показники такого матеріального розуміння різняться суттєво, крім того, як можна помітити, спочатку вони просто перераховуються. Таке перерахування не вирішує жодних теоретичних проблем, а можливо, і створює нові. Наприклад, показники сили Г. Моргентау не дають відповіді на питання, як саме володіння ними або якими з них може гарантувати державі найкращий захист її інтересів. Натомість постають додаткові запитання, наприклад, чи вважає силою домінування в якійсь одній групі ресурсів або ж сила з'являється лише внаслідок збалансованості та відсутності явних "слабких місць"? При спробі відповісти на подібні запитання, вчені почали шукати той єдиний та основний показник могутності, до якого можна звести всі інші. У цьому немає нічого дивного, оскільки теоріям взагалі властиво, керуючись принципом леза Оккама, знаходити узагальнювальні концепції. Але, як можна пересвідчитися навіть з наведених прикладів, консенсусу з цього питання так і не було досягнуто. Більше того, постало питання, а чи можливий такий консенсус у принципі і чи є він бажаним? Чи не перетворюється зведення сили до, скажімо, національного доходу, на тавтологію? Наскільки пояснювальна сила такого "національного доходу" відрізняється від сумнівної пояснювальної сили самої концепції сили?

Із часом стало очевидним, що якщо силу й можна представити у вигляді атрибутів – характеристик її носіїв, то це має бути комплексна оцінка. З'явилися різного роду нелінійні методи обчислювання сили, прикладом яких і є наведений метод Д. Зінгера. Основні проблем з подібного роду методиками дві. По-перше, вони не завжди технічно досконалі, і іноді результати таких обчислень є неочікуваними та дивними. Наприклад, відомий метод Р. Клайна, який передбачає розрахунок комплексного показника сили держави за формулою $P = (C+E+M)(S+W)$, де перша сума є так званими можливостями (С – "критична маса" (населення та територія), Е – економічні можливості, М – військові), друга – "рівнем підготовленості" (S – коефіцієнт національної стратегії, W – коефіцієнт "державної рішучості") – оголошує найсильнішою державою станом на 1980 р. СРСР із значним відривом від другого місця – США (458 та 304 бали відповідно) [2; 3]. Залишається враження, що хоча ми отримали значення силових потенціалів двох наддержав (при всій їхній дискусійності), нам все ще мало відомо про їхню відносну силу. Нижче ми детальніше зупинимось на порівнянні різних методів обчислювання силових потенціалів. Критика такого методу може не лише бути спрямована проти довільного і суб'єктивного визначення автором коефіцієнтів другої групи, але й викривати недоліки такого розуміння сили в цілому. Урешті, навіть найбільш досконалі методи подібного обчислювання зустрічатимуться із серйозною проблемою, яка і є другою, тепер вже концептуальною, складністю на шляху розвитку саме такого підходу до проблеми сили.

Поставимо запитання: чим саме методика Р. Клайна є незадовільною? Інтуїтивно і враховуючи історичний досвід, ми припускаємо, що оцінка ним відносної сили СРСР та США є невірною. Чи можна точніше сказати, звідки ми це знаємо? При спробі відповісти на це запитання, ми зустрічаємося із другою основною проблемою

атрибутивного підходу у визначенні сили. Вона полягає в тому, що немає можливості співвіднести результати Р. Клайна чи будь-які інші подібні результати із проявами світової політики, які ми спостерігаємо. Можна оголосити СРСР найсильнішою державою світу, можна, змінивши деякі параметри, дійти висновку про силову перевагу США або Китаю. Але пересвідчитися в тому, яка з держав насправді є сильнішою, а разом з тим і в тому, наскільки правильно були обрані критерії оцінок силових потенціалів, можливо лише спостерігаючи за змінами поведінки таких держав, які в цьому випадку є надійнішими показниками. Економічні аналогії можуть нагадати відмінність між просто "заможним" суб'єктом та "економічно впливовим" – обчислена кількість їхніх фінансових активів різних форм може бути приблизно однаковою, але різниця полягатиме в тому, як вони використовуються. У цьому відношенні приклади Іспанії та Великої Британії XVI ст. можуть бути показовими, хоча, звичайно, не вичерпують усіх відмінностей між підходами.

Згадане вище визначення Р. Даля протистоїть довгій традиції розуміння сили як атрибуту. Традиція ця, як можна побачити із розглянутих підходів, не перервалася, але поряд з нею виникла інша – розгляд сили як здатності змінювати поведінку. Таку силу не можна вирвати із контексту, тому ми позначатимемо її також як "контекстуальну силу". У рамках цієї традиції виникає зв'язок між силовими потенціалами, що їх оцінює атрибутивний підхід, та їх використанням, співвіднесеним із бажаннями, інтересами та можливостями інших.

Одним із прикладів такого розуміння сили є розподіл Г. Кісінджером сили на наступальну (здатність нав'язувати волю іншим), захисну (здатність протистояти нав'язуванню) та силу стримування (здатність протиставити загрози рівноцінну або більшу загрозу). Такий розподіл, безумовно, був викликаний реаліями "холодної війни" та різного роду стратегій стримування, які суттєво відрізнялися від попередніх прямих засобів використання силових потенціалів завдяки ядерній зброї, що лежала в їх основі. З цим же можна пов'язати й розподіл Г. Кісінджером сили на таку, що основана на прямому використанні насильства та таку, що обходиться без нього [10, с. 5]. Можна припустити можливий висновок про те, що світ рухається в напрямі збільшення непрямого використання сили у вигляді різного роду загроз та здатностей їм протистояти.

Іншим прикладом може бути визначення Д. Штозінгером сили як "здатності держави використовувати власні матеріальні та нематеріальні ресурси таким чином, щоб впливати на поведінку інших держав..." [19, с. 26–27]. Можна помітити, що основну увагу в цьому визначенні присвячено не окресленню та точному визначенню всіх груп ресурсів, які дають можливість нав'язувати власну волю, а, скоріше, тому, як ресурси використовуються, як вони змінюють поведінку інших. Таке розуміння сили називається "біхевіоральним" (від англ. behaviour – поведінка).

Існує три концепції розуміння контролюючих функцій сили: 1) сили як здатності контролювати ресурси; 2) сили як здатності контролювати акторів міжнародних відносин; 3) сили як здатності контролювати розподіл ймовірностей подій та результатів взаємодії других з приводу перших [9]. Біхевіоральний підхід головним чином використовує другу концепцію, основну увагу приділяючи контролю над поведінкою інших акторів. Чи є можливість розширити таке розуміння і якимось чином включити в нього інші типи контролю?

Спробу зробити це було здійснено К. Дойчем, який визначив силу як "здатність перемагати в конфліктах та долати перешкоди..." [5, с. 334], а пізніше – як "здатність

змінювати розподіл результатів..., полісемантичний феномен у чотирьох вимірах: кількість, знаходження, протяжність, масштаб..." [6, с. 45–46] Здатність перемагати в конфліктах, що є окремим випадком здатності змінювати розподіл результатів, виявилася спробою надати інструментальне, практичне визначення сили, надзвичайно близькою до тавтології "хто виграв, той і сильніший". Як визначити до конфлікту, яка із сторін матиме більші можливості щодо перемоги в ньому чи розподілу результатів у його процесі? Як визначити, яка з держав є сильнішою, якщо вони не втягнені в прямий конфлікт? Частина відповідей, що надаються реалістами, зводяться до тези про те, що конфлікти – це перманентне явище, лише в різних формах, але така відповідь не є цілком задовільною. Наприклад тому, що повністю виключає із сфери аналізу ситуації співробітництва між державами, які, звичайно, теж можна назвати формами конфлікту, але в цьому випадку втрачається основний зміст поняття конфлікту.

Спроби відповісти на такі запитання можна побачити в "узагальнювальних" визначеннях сили, що намагаються включити в себе як конфлікт, так і співпрацю, надані, наприклад, теоретиками Б. Рассетом та Х. Старром: "сила – це здатність досягати бажаного..." [16, с. 130]. Лаконічність такого визначення перетворює силу на дуже загальну концепцію, можливо, цілком прийнятну для філософських цілей, але неефективну для конкретних цілей політологічного аналізу. Досягнуте бажане може бути результатом численних факторів, серед них і дії опонентів, які не залежали від можливостей актора, і, наприклад, випадковості.

Французький соціолог Р. Арон, наскільки можна зрозуміти, визнавав силою здатність людини чи суспільної групи встановлювати відносини з іншими людьми чи групами, що відповідають його інтересам [1]. Тобто, іншими словами, здатність встановлювати та підтримувати "потрібні", вигідні відносини, а також, можливо, й здатність уникати небажаних стосунків. Якщо останнє дійсно малося на увазі Р. Арон, то таке визначення сили матиме явний недолік, оскільки держави завжди діють у середовищі, яке не створюється ними. Сили, як би вона не розумілася, в них вистачає в кращому випадку на адаптацію до нього. Таке розуміння, однак, теж можна вивести із визначення Р. Арона.

Радикальним чином вирішує проблему неконфліктного розуміння сили один із засновників неофункціоналізму Е. Хаас. Для нього сила є "шляхом до заможності..." [8, с. 47]. У цьому визначенні знайшов відображення один із основних напрямів критики реалістичного постулату про пріоритет так званої високої політики (high politics), тобто стратегічних інтересів та проблем безпеки, що розуміється в першу чергу як військова захищеність, над низькою політикою (low politics) – проблемами економічного добробуту, соціальної сфери, культури та ін. Очевидною є спроба Е. Хааса розширити поняття сили й дати концептуальну оцінку тому наявному факту, що держави із невисоким рівнем військової могутності справляють значний вплив на світову політику в другій половині ХХ – початку ХХІ ст. Змінено напрям пошуків – сила в цьому визначенні охоплює не лише міжнародні конфлікти; але проблема тавтологічності та нез'ясованості ключових параметрів сили залишається. З іншого боку, очевидна корисність підходу Е. Хааса, з методологічного погляду, полягає в тому, що "заможність" легше виміряти та обчислити, ніж абстрактну "могутність" у визначеннях реалістів, навіть якщо й звзвати її розуміння прикметником "військова".

Як у рамках атрибутивного, так і в рамках біхевіорального підходів, спроби звести силу до чогось визначено-конкретного не стали занадто успішними. Або взята як кількість, приміром, дивізій, або як здатність перетворити цю кількість на змінену поведінку інших володарів дивізій, сила втрачала частину своєї загадковості, але не ставала від цього зрозумілішою. Те саме відбувалося й при спробах пояснити силу за допомогою концепції контролю над ресурсами або акторами. Здавалося, що існує щось, що допомагає державам ефективно контролювати результати міжнародно-політичних процесів (надалі ми розглянемо, наскільки це більш загальна характеристика, ніж контроль над будь-чим іншим), але при цьому не зводиться до володіння матеріальними чи нематеріальними ресурсами або здатності примушувати окремих суб'єктів до окремих дій.

Концептуалізація таких здібностей відбулася шляхом запровадження поняття "структурної сили", точніше запозичення його з міжнародної політекономії. За визначенням американської дослідниці С. Стрендж структурною силою є "здатність визначити порядок речей, створювати рамки взаємодії держав, народів та корпоративних підприємств..." [20, с. 25] Визначення рамок взаємодії відрізняється від примусу не лише, так би мовити, кількісно, але й якісно. Розуміння сили як здатності впливати на порядок денний, змінювати системи цінностей опонентів, поширювати, наприклад, власні цінності та, в результаті, впливати на всю структуру світової політики принципово відрізняється від розуміння сили як здатності до двостороннього або багатостороннього примусу. Структурна сила передбачає роль міжнародних норм, інститутів та режимів у подоланні анархії міжнародної системи, і саме здатність використовувати ці інститути та механізми є запорукою могутності. У масштабах держави з цим можна порівняти джерела могутності, наприклад бюрократії. Прихильники структурного підходу у визначенні сили також визнають її центральним та ключовим параметром в дослідженні міжнародних відносин [7, с. 477].

Наявність консенсусу з цього питання дивним чином не допомагає вирішити проблем із концептуальним розумінням сили. Скоріше, навпаки – центральність поняття сили робить його надзвичайно важливим для кожної альтернативної теорії. Однак та легкість, з якою сила інтуїтивно розуміється, не перетворюється, на жаль, на легкість її концептуалізації, без якої використання цього поняття залишається, при всій можливій витонченості, лише спекуляцією. До розробки всеохоплюючої теорії сили, на наш погляд, ще далеко в політичній науці, і ілюстрацією того, як складно буває створювати фундаментальні концепції, може бути теорія поля в фізиці. Але шлях до неї є, і він полягає в поетапній фіксації наших знань про прояви сили та її характеристики. Одним із прикладів такої поетапної систематизації можуть бути наведені нижче міркування щодо комплексного визначення сили в міжнародних відносинах.

Основою сили є володіння або контроль над різноманітними групами ресурсів, що утворює матеріальний силовий потенціал. Він включає всі групи ресурсів, що можуть використовуватися із метою зміни поведінки інших, чи то прямої, чи то непрямої, шляхом впливу на норми, правила та інститути міжнародної взаємодії. Таким чином, і дивізії, і гроші, і інституційна спроможність, і міжнародний престиж є такими силовими ресурсами, так само як і низка інших факторів. Саме цей фактор є ключовим у ранніх дослідженнях сили в політичному реалізмі. Володіння стратегічними ресурсами є подібним до володіння

зброєю – пістолет, якщо він є, здатен перетворитися на потужний силовий засіб зміни поведінки інших.

Але володіння ресурсами не дає безпосереднього контролю над діями інших. Маючи пістолет, не обов'язково вдаватимешся до його раціонального використання. Поняття "сили" вимагає зміни, і така трансформація відбувається в рамках "занурення" силового потенціалу в контекст та перетворення її на "контекстуальну силу". Тут здатність держави або іншого міжнародного актора визначатиметься вже не тільки наявними в нього матеріальними можливостями. Деякі інші фактори будуть додані, з яких найважливішими є співвідношення силових потенціалів різних акторів та системи їхніх інтересів. Від того, яким чином співвідносяться силові потенціали різних держав у заданому контексті, залежатиме їхня здатність впливати на поведінку інших, шляхом примусу, нав'язування утримування чи винагороди. Знання про наявну в держави кількість дивізій або грошей стає недостатньо, якщо невідомими залишаються обставини їхнього використання, наявних в опонентів. Володіючи пістолетом, необхідно знати про те, чи володіють такими ж пістолетами інші, чи володіють вони захисними засобами проти пістолетів, і чи є він зарядженим, і чи не знаходяться всі учасники взаємодії в герметичному середовищі. Лише із врахуванням цих та подібних факторів використання наявного силового ресурсу – пістолету – може бути раціональним. Однак і таке розуміння сили є неповним.

Для його подальшого розширення необхідно зрозуміти, що потрібно для переходу від контролю над діями інших акторів до більш загальної форми контролю – над результатами процесів взаємодії. Основним кроком на цьому шляху є, на наш погляд, врахування дії випадкових факторів. Це важливо як з методологічної, так і з загальнотеоретичної позиції, оскільки теорія, яка здатна трактувати дію випадкових факторів систематично, має більшу пояснювальну силу. Дія випадковостей при реалізації сили спостерігатиметься, наприклад, із зміною відносної вартості різних силових елементів силових потенціалів – володарі уранових руд та нафтових свердловин стануть заручниками технологій, які дозволятимуть чи заважатимуть таким ресурсам ставати елементами контекстуальної сили. З огляду на це відносно більшої ваги в структурі силового потенціалу набувають такі елементи, що мають високий ступінь конвертованості, тобто можуть із легкістю бути перетворені на інші елементи. Процес зміни відносної "вартості" різних елементів сили є значною мірою випадковим, і здатність реагувати або попереджати такі випадкові процеси стає завдяки цьому одним із показників могутності. Володіння пістолетом може бути ефективним засобом у, наприклад, висококонкурентному середовищі, де примус буває ефективним, а співробітництво – нестійким. Однак із змінами в структурних параметрах відносин цінність пістолета, як і засобів та стратегій примусу в цілому, може змінитися, наприклад знизитися під впливом потреб у співпраці. У цьому випадку більшого значення набуватимуть інші ресурси, частину яких можна відносно легко здобути за допомогою пістолета, але частина з яких залишиться недосяжною. Найефективніший шлях до збільшення сили в цьому відношенні полягає у встановленні контролю над тими ресурсами, які мають найбільший ступінь конвертованості, хоча в багатьох випадках визначити це достатньо складно.

Комплексність розуміння сили держави виявляється в тому, що силовий потенціал являє собою складне утворення, оцінка якого не зводиться до суми оцінок його елементів; а також у тому, що самі держави існують у оточенні інших суб'єктів, створюючи в сукупності

міжнародні системи, однією з функцій яких є створення моделей і нав'язування поведінки своїм елементам. Це робить розуміння сили без огляду на ці системні обставини неадекватним.

Однією з аналогій, що ілюструє складність оцінки силових потенціалів навіть у відносно простих ситуаціях, є приклад шахової гри. Розглянута як модель силової взаємодії, партія в шахи різним чином дозволяє оцінювати силу гравців. Третій чемпіон світу з шахів і один з найавторитетніших теоретиків гри, Х. Капабланка надає наступний коментар щодо оцінок іншого теоретика, Зноско-Боровського: "На першій сторінці автор говорить, що елементами шахів є сила, що втілюється у фігурах та діє у просторі (дошка) та часі (ходи)... З цих положень може бути зроблений лише один логічний висновок, що той з гравців, хто досяг переваги по всіх трьох елементах, повинен мати кращу гру. Однак... можна володіти перевагою по всіх трьох елементах та мати, тим не менш, цілком програшне становище..." [22, с. 94] Такий коментар нагадує нам про уявлення та формули політичних реалістів про "національні інтереси, сформульовані в термінах сили". Концептуальна проблема залишається спільною для обох випадків: переклад мовою "сили" не означає принципового вирішення. Необхідне охоплення змісту, що не завжди зводиться до перерахування конкретних переваг, натомість часто визначається контекстом та більш широкими структурними міркуваннями.

Х. Капабланка, наприклад, запропонував ввести нове поняття "позиції", вказавши на те, що "...шахи складаються із зазначених трьох елементів плюс властивий їм елемент позиції, і цей, останній, елемент є, безумовно, найважливішим" [22, с. 94]. "Позиція" в шахах є поняттям комплексним, що не зводиться до суми інших елементів, до певної міри таким, що пізнається інтуїтивно. Приблизно те саме можна сказати про "силу" в міжнародних відносинах.

Їй властиві чотири ключові параметри, описані вище: 1) "кількість" сили або наявний силовий потенціал, що виражений у контролі над ресурсами різного роду і походження; 2) структура силових ресурсів, що характеризує здатність елементів силового потенціалу взаємодіяти та збільшуватися внаслідок зміни форм та перетікання; 3) контекст відносин, в яких реалізується силовий потенціал, тобто умови застосування сили, включно із ресурсами, що контролюються опонентами, поточними параметрами світової політики, цілями держави та іншими подібними факторами; 4) структура міжнародної системи, яку ми свідомо відокремлюємо від загального контексту, в першу чергу тому, що вона сама є або може бути джерелом сили або слабкості. Узяті разом, ці фактори і створюють можливість змінювати поведінку інших, впливати на результати процесів взаємодії та мінімізувати негативний вплив випадкових подій.

У рамках міжнародних відносин поняття сили ускладнене низкою обставин. Наприклад, у багатьох ситуаціях вона є одночасно засобом та метою. Як вже було відзначено, сила також виявляється в різних "обличчях", і це не є софістичною вигадкою, а віддзеркалює складну природу міжнародних силових відносин. Властиві силі й інші, часом підступні, прояви, що значно ускладнюють її розуміння в позитивістському ключі. Тим не менш, кроки на шляху до такого розуміння нами буде зроблено в наступних розділах, зокрема за допомогою наукового аналізу, тобто розчленування поняття "сили", а також розгляду спроб її обчислювання або "квантифікації". Перехід, таким чином, від теоретичних проблем до питань методологічних може доповнити та розширити знання про цю ключову концепцію міжнародних відносин.

1. Aron R. Peace and War: Theory of International Relations. – Garden City, 1966. 2. Cline R. World Power Assessment: A Calculus of Strategic Drift. – Boulder, 1975. 3. Cline R. World Power Trends and US Foreign Policy in the 1980s. – Boulder, 1980. 4. Dahl R. The Concept of Power // Behavioral Science. – 1957, II July. 5. Deutsch K. On the Concepts of Politics and Power // Journal of International Affairs – 1967. – № 21. 6. Deutsch K. The Analysis of International Relations. – Englewood Cliffs Prentice Hall, 1978. 7. Guzzini S. Structural Power: The Limits of Neorealist Power Analysis // International Organization. – 1993. – № 3. – Vol. 47. 8. Haas E. Beyond the Nation-State. – Stanford, 1965. 9. Hart J. Three Approaches to the Measurement of Power in International Relations // International Organization – 1972. – № 30. 10. Kissinger H. Introduction // Problems of National Strategy / H. Kissinger [ed.]. – N.Y., 1965. 11. Knorr K. The War Potential of Nations. – Princeton, 1956. 12. Morgenthau H. Politics

among Nations. – N.Y., 1973. 13. Organski A. World Politics. – N.Y., 1958. 14. Richardson L. Statistics of Deadly Quarrels. – Pittsburg, 1960. 15. Russett B. Components of an Operational Theory of Alliance Formation // Journal of Conflict Resolution – 1968. – № 12. 16. Russett B., Starr H. World Politics – the Menu for Choice. – N.Y., 1985. 17. Singer J., Bremer S., Stuckey J. Capability Distribution, Uncertainty and Major Power War // Peace, War and Numbers / B. Russett [ed.]. – Beverly Hills, 1972. 18. Singer J., Small M. The Wages of War. 1860-1965: A Statistical Handbook. – N.Y., 1972. 19. Stoessinger J. The Might of Nations – World Politics in Our Time. – N.Y., 1975. 20. Strange S. States and Markets. – London, 1994. 21. Wright Q. A Study of War. – Chicago, 1965. 22. Капабланка Х.П. Учебник шахматної гри. – М., 2001.

Надійшла до редколегії 09.12.05

А. Грушова, канд. політ. наук

ООН ТА СИСТЕМА КОНТРОЛЮ НАД НАРКОТИКАМИ

Присвячено дослідженню діяльності ООН щодо усунення проблеми зловживання наркотиків. Проаналізовано заходи ООН щодо боротьби з поширенням наркотиків, розглянуто правові засади діяльності Організації у зазначеній сфері. Особливу увагу приділено програмам ООН щодо боротьби з поширенням та зловживанням наркотиків.

The article presents a study of UN activities aimed at addressing the problem of drug abuse. The author analyses the UN activities in prevention of illicit drug distribution and studies the legal aspects of the UN efforts in this sphere. The main emphasis of the study is concentrated in the UN programmes in prevention and use of illicit drugs.

Величезні масштаби зловживання наркотиками на початку ХХ ст. привели до розуміння того, що неможливо вирішити проблему наркоманії без співробітництва між так званими країнами-споживачами та країнами-постачальниками наркотиків або сировини для їхнього виробництва. Почавши на першому етапі з двосторонньої взаємодії, держави прийшли до необхідності співпрацювати в рамках багатосторонніх договорів. Результатом міжнародної конференції з опіуму, що відбулася у 1910 р. в Шанхаї, стало прийняття у 1912 р. Міжнародної конвенції з опіуму. Є всі підстави вважати, що цей форум створив основу системи міжнародного контролю над наркотиками.

Діяльності ООН щодо усунення торгівлі наркотиками присвячено низку наукових досліджень.

Серед наукових праць, присвячених проблемі боротьби з наркотиками, слід виділити публікацію Т. Сьомик "Міжнародна боротьба з незаконним обігом та споживанням наркотиків", у якій автор робить акцент на історичному аспекті проблеми. У статті "Проблеми незаконного обігу наркотиків і зловживання ними в Україні: формування державної політики з використанням міжнародного досвіду" Т. Сьомик досліджує правову базу України в зазначеній сфері. Проте в більшості публікацій місце ООН у системі боротьби з наркотиками висвітлено побіжно.

Дана стаття має на меті визначити роль ООН у запобіганні торгівлі наркотиками. У зв'язку з цим автор поставив завдання:

- простежити правові засади діяльності ООН у протидії поширення наркотиків;
- розглянути програми ООН по боротьбі з вживанням наркотиків.

На сучасному етапі міжнародно-правова база в зазначеній галузі ґрунтується на трьох конвенціях – Єдиній конвенції про наркотичні засоби 1961 р., що замінила дев'ять раніше укладених угод з різноманітних питань боротьби з наркотиками, Конвенції про психотропні речовини 1971 р. і Конвенції ООН про боротьбу з незаконним обігом наркотичних засобів та психотропних речовин 1988 р. Основною метою Єдиної конвенції про наркотичні засоби 1961 р. є адекватне забезпечення потреб держав у наркотичних засобах – винятково для медичних та наукових цілей при одночасному запобіганні витоку наркотиків зі сфери законного виробництва та міжнародної торгівлі в канали нелегального обігу. Головним інструме-

нтом реалізації цього завдання є обов'язкова система звітності, що охоплює всі етапи, починаючи від розрахунку потреб держав у наркотичних засобах, їхнього виробництва, торгівлі, включаючи експортно-імпортні операції і розподіл. Згідно з положеннями Єдиної конвенції, всі операції з наркотиками, здійснені при порушенні її постанов, повинні переслідуватися в кримінальному порядку з конфіскацією як самих засобів, так і предметів устаткування, що використовувалися або призначалися для виготовлення наркотиків.

Конвенція 1961 р. в наш час здійснює контроль майже над 120 наркотичними засобами – як рослинного походження та їх похідними (опій, морфій, героїн тощо), так і синтетичними (метадон, петидін тощо). Ці речовини поділяються на чотири списки, що передбачають різноманітну жорсткість контролю з урахуванням їхньої медичної цінності, можливостей викликати наркотичну залежність тощо.

До об'єкта Конвенції про психотропні речовини 1971 р. (контролює майже 110 речовин) належать стимулятори амфетамінового ряду (САР – "екстазі" тощо), галюциногени (ЛСД, фенциклідін), барбітурати, діазепіни, які також розподілені на чотири списки. Конвенція за аналогією з документом 1961 р. також передбачає в разі потреби прийняття відповідних кримінально-правових санкцій. Слід зазначити, що речовини, внесені в Конвенцію про психотропні речовини 1971 р., підлягають менш жорстким заходам контролю, ніж ті, що передбачені Єдиною конвенцією про наркотичні засоби 1961 р. Причиною цього є небажання окремих держав, які мають розвинену фармацевтичну промисловість, вводити обмеження на реалізацію своєї продукції, що не дозволило досягти консенсусу в процесі узгодження конвенції. Обидва документи містять також спеціальні положення, що стосуються профілактики, лікування, реабілітації та соціальної реінтеграції осіб, хворих на наркоманію. Слід зазначити, що конвенції дозволяють державам вживати на власних територіях більш жорсткі заходи контролю, ніж ті, що в них передбачені. Зокрема, у Росії та в Україні більшість речовин зі списку психотропних віднесені до наркотичних. Крім того, цілком заборонене застосування на людях героїну та багатьох амфетамінів.

Єдина конвенція про наркотичні засоби 1961 р. застосовувала замість раніше діючого Центрального опійного комітету Міжнародний комітет з контролю над наркотиками (МККН), що є незалежним квазісудовим органом зі